

twne, przestrzeń sakr. (tzw. święty kąt z ikonami, umieszczany na wsch. ścianie domu) wpływają na rozumienie wyrażających ją tekstów; m. jest uczestnictwem w objawieniu tajemnicy, a nie tylko logicznym, werbalnym jej przyswojeniem, stąd nie musi być rozumiana, ale ma być przeżywana w sercu („rozumiana w sercu” – mszalna m. przed ewangelią); stając najwazniejszy obowiązek chrześcijanina, jest ona zarazem koroną pobożnego życia; próby systematyzacji metod m. pojawiły się w XIX w. w nurcie odnowy teol.; teolog duchowości Teofan Pustelnik wyróżnił następujące rodzaje m.: cielesna (czyli głosowa, polegająca na recytowaniu tekstów, umartwianiu się, stanowiąca niezbędne przygotowanie do wyższych form m., cechująca się uwagą i uczuciem), refleksyjna (odpowiednik rozważania, medytacji, będąca przygotowaniem do m. serca), umysłu, serca (uczucia, zw. też stanem serca), duchowa (kontemplacja), z przeważającym elementem duchowym nad cielesnym (uczuciami i myślami), zw. m. ciszy; m. refleksyjną i duchową określa jako m. wewnętrzną.

K.T. Ware, „*Pray Without Ceasing*”, *The Ideal of Continual Prayer in Eastern Monasticism*, EChR 2(1969) 253-261; D. Stăniloae, *Bréviaire hésychaste*, Ir 52(1979) z. 1, 54-68 (M. i świętość, Kr 1995); *Il Signore della gloria*, Cinisello Balsamo 1988; T. Špidlik, *La spiritualité de l'Orient chrétien I-II*, R 1988 (I. Duchowość chrześcijańskiego Wschodu II. M. według tradycji chrześcijańskiego Wschodu, Kr 2005-06); G. Podskalsky, *M. na Rusi Kijowskiej*, w: *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, Lb 1993, 199-216; Abp Jeremiasz (Anchimik), *Praca i m.*, w: *Prawosławie. Światło wiary i źródeł doświadczenia*, Lb 1999, 161-171.

Bożena Modzelewska

C. ANGLIKANIZM – M. od początku były kształtowane w nim przez 3 źródła: *Pismo św.*, patrystykę i ujednoczoną liturgię; w przeciwieństwie do reformacji kontynentalnej anglikanizm nie zrywał radykalnie z przeszłością, dlatego istnieją oznaki ciągłości w zakresie m. z pierwotną w Anglii tradycją bened. czy ang. mistyką XIV w.; na rozumienie m. i jej praktykę najważniejszy wpływ miała → *Common Prayer Book*, akcentująca formy wspólnotowe (par.) i eklezjalne, zwł. liturgiczne.

Rozwój form modlitewnych dokonał się w XVII w. (→ caroline divines); powstało wówczas wiele m. i modlitewników, które dały początek duchowości życia rodzinnego w duchu pobożności lud. (J. Taylor); najbardziej znany modlitewnik *Preces privatae* L. → Andrewesa, który uważał, że „tylko świętymi słowami można zwracać się do Boga”, zawiera zgromadzone przez niego, pochodzące z tradycji teksty w języku gr., hebr. i łac.; m. te dzieli się na pokutne, medytacyjne (nad prawdami wiary), uwielbienia i błagalne; do systematycznego rozmyślenia i budzenia „uczucia serca” nakłaniali purytanie – J. Hall (zm. 1656) i R. → Baxter; przez łączenie wiary i rozumu platonicy z Cambridge (→ cambridge platonists) szukali mist. zamieszkania Boga w duszy; szerzyło się nawet nabożeństwo do Serca Jezusowego (Thomas Goodwin, zm. 1680); z grona XVII-wiecznych poetów metafiz. wyróżnił się G. → Herbert, wychowujący parafian do regularnej m. uwielbienia (odmawiał z nimi codziennie m. poranne i wieczorne w kościele, by „przemieniać wszystko w promieniach chwały Bożej”); rozwijała się m. liturg., pojawiały się też formy m. zak., np. Nicholas Ferrar (zm. 1637) i jego *quasi*-zakonna wspólnota mężczyzn i kobiet w Little Gidding.

W XVIII w. nauczycielem gorliwego życia duchowego i modlitewnego łączonego z dziełami miłosierdzia był W. → Law (*The Spirit of Prayer*), przejawiający skłonności mist.; regularnej medytacji nad słowem Bożym, m. prywatnej i wspólnotowej (także za zmarłych) uczył J. Wesley, a jego brat George w tym celu napisał wiele kośc. hymnów i pieśni.

Ruch oksfordzki ożywił teologię i praktykę m. w duchu sakramentalnym i eucharyst., odrodziła się m. publ. w kościele; podkreślano, że „należy się modlić zawsze”; m. prośby i uwielbienia były rozumiane jako „wejście w obecność Boga i zapalenie się Jego miłością” (J.P. de Caussade, Franciszek Salezy, Wincenty a Paulo) oraz jako szukanie Boga na sposób

dziecka zabiegającego o bliskość rodziców; wymaga to wytrwałości, której wzór stanowi kobieta kananejska (E.B. Pusey, J.H. Newman); m. musi być integrowana z życiem, a ono powinno wyrażać jej treść (J. → Keble); jest ona zakotwiczona we wspólnym kulcie całego Kościoła, zwł. w Eucharystii jako „żywej m.” (Newman); istotną rolę spełnia też codzienna m. w domu, która ma znaczenie wychowawcze w stosunku do dzieci; szczególnie przykład stanowią Maryja i święci (Keble).

Akcent na m. jako spotkanie dziecka z ojcem pojawiał się także później; u podstaw takiego ujęcia leży prawda o dziecięctwie Bożym; szczególnym wzorem synowskiej m. jest m. arcykapłańska Jezusa (J 17); Duch Święty prowadzi w m. ludzki rozum i wolę; m. czyni z ludzi prawdziwą rodzinę (Ch. → Kingsley, F.D. Maurice); okres wiktoriański utwierdził znaczenie kościoła jako centrum m. i życia parafii, stąd np. rozwój muzyki kośc. i śpiewu chóralnego; teologia m. (zwł. w środowiskach kalwińskich) koncentrowała się na prawdzie o odrodzeniu człowieka przez ofiarę Chrystusa, dlatego w m., zarówno indywidualnej, jak i kośc. (Clapham Sect), widziano pragnienie takiego odrodzenia.

W XX w. wzmacniało się przekonanie, że od m. indywidualnej i wspólnej liturg. winna zaczynać się każda działalność społ. (Ch. → Gore); m. nie jest jedynie prośbą, ale relacją komunii z Bogiem – ma angażować całego człowieka i dotyczyć całego jego życia (W. Temple, Bede Frost, Philipp Larkin, J. Macquarrie); uczy ona przyjmować wszystko jako opatrzościowe (C.S. → Lewis); jest słuchaniem Boga, zwł. w Eucharystii (A. Farrer); gdy Kościół modli się i czci Boga, przemienia człowieka i świat (A.M. Ramsey); pojawiły się też próby odnowy m. kontemplacyjnej i monast. w nowych wspólnotach zak. (np. Community of the Resurrection); upowszechniło się uroczyste sprawowanie niedzielnej Eucharystii (G. Dix); m. może zawierać treści mist. (W.R. Inge), a nawet maryjne (R. Williams); jest nieodzowna w życiu codziennym, winna jej towarzyszyć dyscyplina i regularność, jej centrum ma być Chrystus w Eucharystii, stąd podkreślanie komunii, ofiary i adoracji, a drogą do kontemplacji – np. różaniec (E. Underhill); wymiar ekum. m. podkreślał Temple; w XX w. wpływ na rozumienie i praktykę modlitewną anglikanów mieli również autorzy nieanglik., jak katolik Th. Merton, prawosł. metropolita A. Bloom i luteranśki pastor D. Bonhoeffer.

S. Cwiertniak, *Etapes de la pietas anglicana. Esquisse d'une histoire de la spiritualité anglicane*, P 1962; M. Thornton, *English Spirituality. An Outline of Ascetical Theology according to the English Pastoral Tradition*, Lo 1963; L. Bouyer, *La spiritualité orthodoxe et la spiritualité protestante et anglicane*, P 1965; R. Townsend, *Faith, Prayer and Devotion*, Ox 1983; A. Callahan, *Evelyn Underhill. Spirituality for Daily Living*, Lanham 1997; G. Mursell, *English Spirituality. From 1700 to the Present Day*, Lo 2001; S. Nowosad, *Zarys dziejów duchowości anglikańskiej*, RTK 50(2003) z. 3, 83-98, 51(2004) z. 3, 199-219, 52(2005) z. 3, 105-128.

Stawomir Nowosad

D. PROTESTANTYZM – M. w Kościołach protest. jest rozumiana jako odpowiedź wiary na zbawienie autonomicznie ofiarowane przez Boga grzesznemu człowiekowi; przywódcy i teologowie reformacji odrzucają pojmowanie jej w sensie środka i narzędzia prowadzącego (czy nawet sugerującego) możliwość jakiegokolwiek współpracy w tym względzie do zbawienia, zw. usprawiedliwieniem, które jest dziełem samego Boga – darmo z łaski (*sola gratia*) przez wiarę (*sola fide*) ze względu na zbawcze orędzie i dzieło Jezusa Chrystusa; łaska wiary i m. są ze sobą ściśle związane; ich wspólne źródło stanowi obecność Boga w Chrystusie (*solus Christus*), który rozmawia z człowiekiem, wysłuchuje go i odpowiada mu; m. łączy się ze słowem Bożym, jego przepowiadaniem (zwiastowaniem) i wykładem bibl. (*sola scriptura*).

M. jest owocem przepowiadania Ewangelii (najpierw we wspólnocie), wywołującego odpowiedź człowieka (→ liturgia III); ma ona istotne znaczenie w liturg. dialogu z Bogiem; jej spisany wyrazem są → agendy protestanckie i → kancjonały

MODLITWA – w chrześcijaństwie

(często treściowo ze sobą powiązane); protest. m. liturgiczna (ze sporadycznie sprawowaną wieczerzą Pańską) zatraciła starość. cechę *mysterium tremendum*, stając się gł. zwiastowaniem słowa Bożego o zbawieniu (usprawiedliwieniu) ofiarowanym w Chrystusie i przez Chrystusa (tzw. 4 *sola-principia*); w Kościołach protest. nie uważa się wieczerzy Pańskiej za dramatyczne odnowienie zbawczego dzieła Chrystusa, lecz jedynie za zwykły znak i wyraz związanego z przebaczeniem pocieszenia, pewności zbawienia (Kościoły luterzańskie) lub aktu dziękczynnego i wyznawczego (Kościoły reform.); ewang. m. wspólnotowa (m. zboru) ma charakter personalno-duchowy (osobista cześć oddawana Bogu łączy się we wspólność, zborze, ze wspólnym dziękczynieniem i adoracją); ewang. nabożeństwo (Gottesdienst) staje się osobistym kontaktem wierzącego z Bogiem, dokonującym się jednocześnie we wspólnej społeczności wiary; to, co święte, wiąże się w m. i liturgii protest. wyłącznie ze słowem – z *vox viva* przepowiadającego i modlącego się; m. w protestantyzmie z żywego kontaktu z Bogiem przekształciła się w naukę religii, katechezę, a świątynia ze zbozem – w rodzaj szkoły; m. indywidualna (osobista, prywatna) rodzi się zaś gł. z przepowiadania obudzonej i ofiarowanej wiary; jako rozmowa z Bogiem wyraża się ona w różnych formach: uwielbienia, dziękczynienia, wyznania i pokuty, prośby oraz wstawienia.

Betbüchlein M. Lutra, zawierający parafrazy katechizmu, psalmów i tekstów bibl., stanowi drogowskaz „prawidłowego modlenia się”; jego podstawową formą jest m. indywidualna (oparta na Mt 6,5-7), której prymat nad m. wspólnotową podkreślali też in. reformatorzy (zwł. J. Kalwin i U. Zwingli); Luter odrzucił tradycyjne modlitewniki, uważając, że m. powinna wypływać z serca i nie opierać się na gotowych formułach słownych (taką formę m. przejął później → pietyzm w swoim początkowym okresie); zachował on jednak średniow. praktykę *lectio – meditatio – oratio*, wiążąc m. z tekstami (gł. *Ojciec nasz*, *Psalmów* i katechizmu) i pojmując ją bardzo szeroko (bez ograniczania do ustnej i słownej); w *Małym katechizmie* podał wiele formuł modlitewnych (m. przy stole i związane z różnymi porami dnia), które spełniały rolę dydaktyczno-pedagogiczną; ściśle bibl. modlitewniki powstawały jeszcze za życia Lutra (np. Otto Brunfels), a zwł. po 1560 (Johann Habermann, Johannes Mathesius, A. Musculus, Joachim Mysinger von Frundeck, Anton Otho, Ludwig Rabe), także wśród pietystów (Ph.J. Spener, J.F. Starck, Johann Christian Storr), i stały się (z *Biblią*, katechizmami i śpiewnikami) 4. kolumną pobożności protest.; ich autorzy z czasem włączali w nie również teksty patryst., a nawet kat. (np. J. Arndt, J. Gerhard, Philipp Kegel, Martin Moller); nadawano im najpierw charakter gł. kazuistyczny (tzw. m. stanów, pór dnia i różnych okoliczności, np. Michael Cubach), później wiązano je bardziej z tekstami bibl. (J.A. Bengel, F.Ch. Oetinger), a w końcu z kalendarzem i okresami roku kośc. (Karl Heinrich Bogatzky); luterzańskie oświecenie prowadziło do indywidualizacji oraz interioryzacji m. (Georg Joachim Zollikofer); I. Kant dopuszczał tylko m. wspólnotową (liturg.), uważając prywatną za wyraz zabobonu.

Do pierwotnej kultury modlitewnej okresu reformacji (gł. luteranizmu i pietyzmu) powrócono w XIX w.; w XX w. nastąpiło ożywienie m. w Kościołach protest., wynikające z odnowy liturg. oraz ruchów charyzmatycznych w obrębie wielu chrześc. konfesji.

M. w protestantyzmie wyraża się gł. przez muzykę i śpiew, dlatego dużą rolę oprócz modlitewników odgrywają śpiewniki; modlitewne spotkanie z Bogiem zmierza do tego, aby słowo było zwiastowane głośno (z mocą), publicznie wypowiedzane i wyspiewywane; kto słucha Ewangelii wyrażanej przez muzykę i śpiew, doświadcza Boga za pomocą zmysłów, spotyka Go

cieleśnie; muzyka i śpiew stają się wyrazistą formą wiary i m.; nie ograniczają się one do przestrzeni świątynnej, lecz mogą towarzyszyć wierzącym w Chrystusa na co dzień, w każdej porze dnia i przy każdej okazji (→ Michaelsbruderschaft czy → Taizé), stając się bogatym źródłem i pożywną glebą osobistej duchowości.

Rozwijający się w XX w. ekumenizm przyczynił się do wyrażania przez protest. m. tego, co jest wspólne chrześcijaństwu; przykładami takiego nastawienia są wspólnoty kancjonały i modlitewniki ekum. (np. *Deutsches Evangelisches Gesangbuch für die Schutzgebiete und das Ausland*, B 1915; *Evangelisches Kirchengesangbuch. Stammausgabe*, Kas 1950; *Evangelisches Gesangbuch. Stammausgabe*, Han 1993; *Evangelisches Gottesdienstbuch*, Nk 2000, St 2003³), a nawet teksty eucharyst. (np. *The Eucharist*, w: *Ecumenical Perspectives on Baptism, Eucharist and Ministry*, G 1983, 236-246; *Die Eucharistische Liturgie*, w: *Ökumenische Perspektiven von Taufe, Eucharistie und Amt*, G 1983, 225-235; „Święto Życia”. *Eucharystyczna liturgia z Limy*, w: *Chrzest, Eucharystia, posługiwanie duchowne*, Lb 1989, 207-217); bodźcem do praktykowania duchowości protest. w Niemczech przez cały rok kalendarzowy stał się *Evangelischer Lebensbegleiter* (Gü 2007); z ekum. inspiracji wyrosła też ogólnochrześc. m. wstawiennicza za poszczególne Kościoły i kraje na wszystkie tygodnie roku kalendarzowego (*For All God's People. Ecumenical Prayer Cycle*, G 1978; *With All God's People. The New Ecumenical Prayer Cycle*, G 1989), zaś ewang. zbiór medytacji Waltera Lotza (*Evangelisches Hausbuch*, Kas 1968) stał się wkrótce po Soborze Wat. II podstawą wspólnego opracowania ewangelicko-katolickiego wydania (W. Lotz, Theodor Buckstegen, *Tag für Tag. Texte der Sammlung*, Kv 1972) modlitewnika ekum., służącego do ubogacenia, ożywienia i pogłębienia m. codziennej.

W języku pol. opublikowano modlitewnik Manfreda Ugłorza *Z czego serca szukam Ciebie* (Bielsko-Biała 1993) oraz *Śpiewnik ewangelicki. Codzienna m., pieśń, medytacja* (Bielsko-Biała 2002), oprac. przez Międzykośc. Komisję Śpiewnikową dla 4 Ewang. Kościołów w Polsce, w Republice Czes. oraz w parafiach ewang. posługujących się pol. językiem w liturgii w Anglii, Kanadzie, Stanach Zjedn., Australii i Niemczech.

P. Althaus, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur im Reformationsjahrhundert*, L 1914; F. Heiler, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, Mn 1918, 1969⁵ (bibliogr.); *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Gü 1927, Hi 1966; RGG II 1225-1235, III (2000⁴) 492-496, 500-501; J. Zink, *Wie wir beten können*, St 1970, 1991; *Evangelischer Erwachsenekatechismus*, Gü 1975, 2000⁶, 751-769; G. Ebeling, *Dogmatik des christlichen Glaubens*, T 1979, I 192-210; K. Küppers, *Ökumene-Lexikon*, F 1983, 1987⁷, 426-428; E. Schlink, *Ökumenische Dogmatik*, Gó 1983, 2005⁸ (passim); F. Schulz, G. Müller, P.C Bloth, TRE XII 71-103, 109-124 (bibliogr.); J. Zink, *Wie wir feiern können. Lieder, Psalmen, Gebete und Tänze zu Tages- und Festzeiten*, St 1992; *Feministische Impulse für den Gottesdienst*, St 1996; M.H. Jung, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancthon. Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, BHTh 102, T 1998 (bibliogr.); „Menschen brauchen den Sonntag”. *Gemeinsame Erklärung des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland und der Deutschen Bischofskonferenz*, Han 1999; U. Han, *Beten*, Gü 2000; Th. Gerlach, *Evangelischer Glaube. Basisinformationen und neue Zugänge*, Gó 2002, 241-247; *Typisch katholisch – typisch evangelisch. Ein Leitfaden für die Ökumene im Alltag*, Rheinbach 2003, 2006 (passim); E. Schlink, *Schriften zu Ökumene und Bekenntnis*, Gó 2005, II (passim).

Stanisław Józef Koza

IV. ASPEKT PSYCHOLOGICZNY – M. w psychologii jest definiowana jako rodzaj zachowań przejawiających się w różnych formach będących efektem świadomości istnienia Boga; na ogół opisuje się ją jako spotkanie, komunikację albo relację osobową między człowiekiem a *sacrum*.

Psychologia nie opracowała spójnej i kompleksowej teorii m.; przedmiotem jej badań są zasadniczo funkcje, jakie pełni ona w życiu jednostki; zainteresowanie m. jako specyficznym aktem osoby ludzkiej pojawiło się w pracach W. Jamesa, F. Galtona i F. Heilera, który twierdził, że jest ona przejawem